

ISSN : 2454-7905

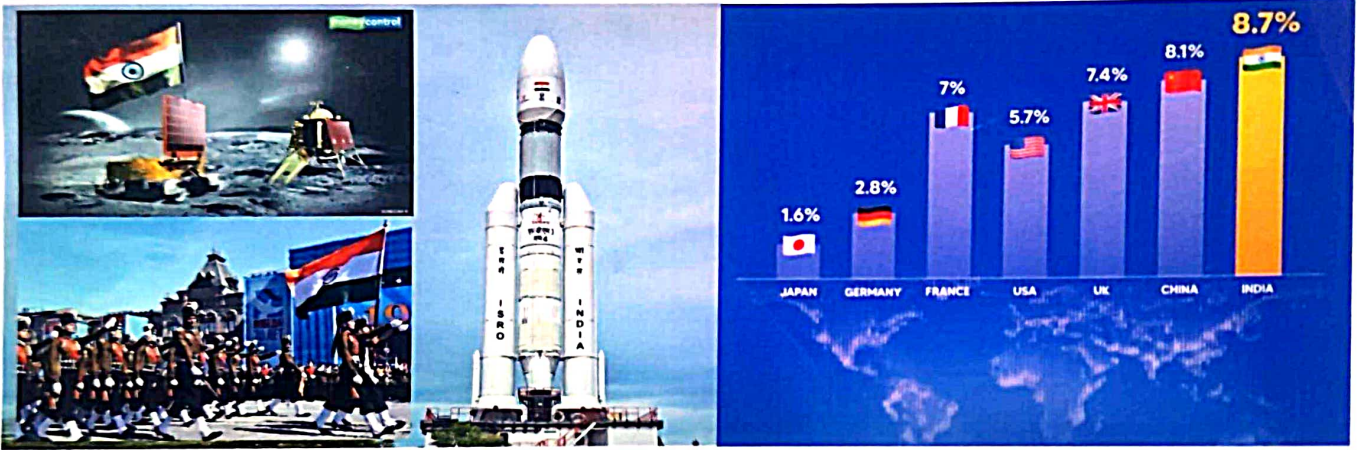
MAH/NAN/10936/2015

SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed)**

Year - 9, Vol. 2, Issue- XCV, 21 March 2024

**भारताची महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल
India's Journey Towards Superpower**

:: संपादक ::

डॉ. राजेश गंगाधरराव उंबरकर

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

24.	शाश्वत विकास व पर्यावरण च्हास	डॉ. मंजूषा राजेंद्र ठाकरे	10.
25.	ग्रामीण भागाच्या विकासात रस्त्यांचे महत्त्व	डॉ. बबन मधुकर सोनवणे दिलीप आप्पा जगताप	10
26.	शाश्वत विकास सशक्त भारतासाठीची गरज !!	प्रा. डॉ. सुदाम गेम् राठोड	11
27.	स्वातंत्र्योत्तर भारतीय विकासाच्या अंतर्विरोधाची ७५ वर्षे	प्रा. डॉ. सुर्यकांत लक्ष्मणराव शेळके	11
28.	भारतीय राज्यघटनेला होत असलेली 75 वर्षे	श्रीम. सुप्रिया सिताराम दाते	12
29.	भारतीय अंदाजपत्रकाचा तुलनात्मक अभ्यास (२०२३-२४ व २०२४-२५)	प्रा. महेश वाळू जाधव	12
30.	शेती आणि आधुनिक तंत्रज्ञान	प्रो. डॉ. नारायण नामदेव गाढे प्रा. सुजाता वसंत आहरे	12
31.	भारताची महासत्तेकडील वाटचाल : कृषीपर्यटनामुळे शेती विकासाचे बदललेले स्वरूप	वाघ जीवनकुमार शामराव डॉ. अमोल गायकवाड	13
32.	ई-कॉमर्स - उत्क्रांती ट्रेंड, आव्हाने आणि भविष्यातील संभावना	डॉ. शेळके दिगंबर सखाराम श्री. घोलप सागर बाळासाहेब	13
33.	भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढील आव्हाने	प्रा. एस. एच. हेरवाडे	14
34.	भारताची महासत्तेच्या दिशेने वाटचाल आणि भारतीय अर्थव्यवस्थे पुढील आव्हाने	तुळशिदास मोतीराम शेंडे	14
35.	बजेट 2024-25 स्थैर्याकडून सामर्थ्याकडे	सौ. भारती माने	15
36.	डिजिटल भारत सशक्त भारत : एक अध्ययन	प्रा. डॉ. आनेराव एम. एम.	15
37.	भारतीय सहकार चळवळीत महाराष्ट्राचे योगदान	श्री. शिवनाथ भगवान भुजबळ प्रा. डॉ. अमोल तुकाराम खाडे	15
38.	भारतीय शेती व शेती समोरील समस्या : एक अभ्यास	अर्जुन रामराव ढोणे डॉ. शालिनी कदम	15
39.	भारतीय कृषी क्षेत्रात झालेले बदल	प्रो. डॉ. एम. डी. कच्छवे	16
40.	माहितीचे स्त्रोत असणाऱ्या ग्रंथालय क्षेत्रात काळानुसार झालेले बदल - एक अभ्यास	लीना नारायणराव पुष्पलवार	17
41.	शास्त्रीय संगीतातील काळानुरूप बदलते गीत प्रकार	डॉ. दिपाली चंद्रकांत पांडे	17
42.	युवा विकास व सक्षमीकरणासाठीचे विविध कार्यक्रम- उपक्रम"	डॉ. सुवर्णा साहेबराव बरडे	17
43.	जल सिंचन : एक दृष्टिक्षेप	प्रो. डॉ. नारायण नामदेव गाढे प्रा. पूनम शशिकांत चिंचोरे	18
44.	हवामान बदललाचे भारतीय शेतीवर परिणाम : आव्हाने आणि अनुकूल धोरणे	प्रो. डॉ. सुराजकुमार एस. प्रसाद पूनम शेखर शेलार	18
45.	भारतातील पायाभूत सुविधांमध्ये वाहतूक क्षेत्राचे अध्ययन	डॉ. कांचनमाला क्षीरसागर	19

भारतीय कृषी क्षेत्रात झालेले बदल

प्रो. डॉ. एम. डी. कच्छवे

वाणिज्य विभाग प्रमुख, संशोधन मार्गदर्शक कें. रमेश वरपूडकर महाविद्यालय सोनपेठ जिल्हा परभणी - 431516

प्रस्तावना (Introduction) :-

प्राचीन काळापासून कृषी क्षेत्र भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक महत्वाचे क्षेत्र आहे. कृषी हा भारतातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय असल्यामुळे देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात रोजगारात औद्योगिक विकास विदेशी व्यापार आणि एकंदरीत देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्वाचे आहे. शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. (Agriculture is the axle of Indian economy) यावरून आपणास भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्र किती महत्वाचे आहे हे लक्षात येते. भारतासारख्या विकसनशील देशाचा आर्थिक विकास हा कृषी क्षेत्राच्या विकासावर अवलंबून आहे. भारतात नैसर्गिक संसाधने मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असली तरी भांडवलाच्या अभावामुळे औद्योगिकीकरणाचा वेग अल्प आहे. त्यामुळे वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देण्याचे काम कृषी क्षेत्राने केले आहे. देशातील श्रमिकांना कृषी व कृषी आधारित उद्योगात रोजगाराची उपलब्धता होत असते. देशातील बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यात कृषी क्षेत्राचा महत्वाचा वाटा आहे. भारतात भांडवलाची कमतरता मोठ्या प्रमाणात आहे. या भांडवलाच्या कमतरतेवर मात कृषी क्षेत्राच्या माध्यमातून करता येते. कारण कृषी क्षेत्रात भांडवल उत्पादन गुणोत्तर कमी असते त्यामुळे कमी भांडवल गुंतवून मोठ्या प्रमाणात उत्पादन मिळविता येते. कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी मोठ्या प्रमाणात विदेशी चलनाची गरज ही औद्योगिक क्षेत्र एवढी असत नाही. यामुळे स्वातंत्र्यानंतर पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून भारताचा आर्थिक विकास घडून आणताना औद्योगिक विकासाबरोबरच कृषी क्षेत्राला ही महत्वाचे स्थान पंचवार्षिक योजना दिलेली आहे. प्रसिद्ध अर्थतज्ञ कोल व कुवर यांच्या मते, देशाचा आर्थिक विकास घडवून आणण्यासाठी सर्वात आधी त्या देशातील कृषी क्षेत्राचा विकास घडून आणणे आवश्यक असतो. कृषी क्षेत्राचा विकास अगोदर घडून आला नाही तर उद्योग व सेवा क्षेत्राच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात म्हणून देशाच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत भारतातील नियोजन आयोगाने कृषी क्षेत्रावर सर्वात अधिक भर दिला होता.

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. भारतात एकूण सहा लाख 38 हजार 588 एवढी खेडी आहेत. या खेड्यात एकूण लोकसंख्येच्या 72 टक्के लोकसंख्या वास्तव्य करते. या लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या 58.2% लोकसंख्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्षपणे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असते. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात औद्योगिक क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्याचा मोठा प्रयत्न करण्यात आला परंतु आजही भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. देशातील उद्योगधंदे विदेशी व्यापार विदेशी चलन राजकीय स्थैर्य इत्यादी कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असते.

संशोधनाचा उद्देश :-

संशोधनासाठी खालील उद्देश निश्चित करण्यात आली आहेत.

- 1) शेती व्यवसायाची प्रस्तावना स्पष्ट करणे.
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी व्यवसायाचे महत्त्व पाहणे
- 3) भारतात कृषी क्षेत्रात झालेल्या बदलांचा अभ्यास करणे
- 4) शेतकऱ्यांसाठी असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे
- 5) निष्कर्ष काढणे.

संशोधनाची गृहीतके :-

- सदर संशोधनाची वरील उद्देशानुसार खालील प्रमाणे गृहीतके निश्चित करण्यात आलेली आहेत.
- 1) कृषी क्षेत्रात अलीकडच्या काळात खूप मोठ्या प्रमाणात बदल झालेले आहेत
  - 2) कृषी क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध योजना सुरू आहेत.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला असून त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, दैनिक वर्तमानपत्रात अग्रलेख, इंटरनेट इत्यादीचा वापर करून वरील उद्दिष्टानुसार माहिती संकलित करण्यात आलेली आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील कृषी क्षेत्राचे महत्त्व

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राचे असणारे महत्त्व खालील मुद्द्यांवरून लक्षात येईल.

1) राष्ट्रीय उत्पन्न

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर देशाच्या एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी क्षेत्राचा हिस्सा इतर क्षेत्राच्या तुलनेत सर्वात जास्त होता स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर औद्योगिक व सेवा क्षेत्राच्या झालेल्या विकासांमुळे कृषी क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नाची रेषा कमी होत आहे तरीही इतर विकसित देशांच्या तुलनेत कृषी क्षेत्राचा भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातील हिचा हा अधिक आहे.

2) रोजगार निर्मिती:-

वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार पुरविण्याचे कार्य शेतीक्षेत्र करत असते विकसनशील देशात लोकसंख्या वाढीचे घरापेक्षा औद्योगिक विकासाचा दर कमी राहिल्या शेती क्षेत्रामध्ये अतिरिक्त लोकसंख्या काम करत असते शेती विकासात जास्त मजुरांची गरज नसते परंतु त्यांना काम नसल्यामुळे त्यांना शेती क्षेत्रात कामाला जावे लागते भारतातील कृषी क्षेत्र हे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्षपणे बहुतांश लोकांच्या जीवन निर्वाहाचे साधन आहे भारतातील 58.2% लोकसंख्या कृषी क्षेत्रात कार्यरत आहे कृषी वस्तूचा व्यापार वाहतो इत्यादींच्या माध्यमातून बहुतांशी लोक उत्पन्न मिळतात यावरून कृषी क्षेत्रात इतर क्षेत्रातील रोजगाराच्या संधी पेक्षा अधिक रोजगारास संधी उपलब्ध असलेल्या दिसून येतात भारतात औद्योगिक व सेवा क्षेत्रांचा विकास असला तरी रोजगाराच्या संधी त्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होत नसल्यामुळे लोकांना रोजगारासाठी मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर अवलंबून राहावे लागते.

3) अन्नधान्याचा पुरवठा व गुरांना चारा :-

अन्न ही मानवाची मूलभूत गरज आहे .वाढत्या लोकसंख्येबरोबर जर देशातील शेती क्षेत्रामधून गरजे इतकं अन्नधान्य पुरवठा निर्माण झाला नाही तर त्याचा प्रभाव किमतीवर पडून अन्नधान्याच्या किमती वाढत राहतात अर्थव्यवस्थेला त्याचे दुष्परिणाम सहन करावे लागतात. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेती क्षेत्रामध्ये बदल करून अधिक उत्पादन घेतले जाऊ शकते .भारतातील लोकांना अन्नधान्य, डाळी, तेलविया, भाजीपाला इत्यादींचा पुरवठा करण्याचे काम प्रशिक्षण करते. कृषी क्षेत्र हे मोठ्या प्रमाणात मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून असल्यामुळे काही वेळेस मान्सूनच्या लहरीपणामुळे शेतमालाचे उत्पादन कमी होत असल्यामुळे काही वेळेस कृषी मालाचे आयात करावी लागते परंतु सर्वसाधारण परिस्थिती कृषी मालाची आयात करावी लागत नाही. अशा मोठ्या प्रमाणात लोक असलेल्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा तसेच जनावरांना चारा हा कृषी क्षेत्रातून उपलब्ध होत असतो.

4) औद्योगिकरणाला आधार :-

देशातील कृषी क्षेत्राचा पुरेशा प्रमाणात विकास झाल्याशिवाय औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झपाट्याने होऊ शकत नाही .कृषी क्षेत्रातून आधुनिक क्षेत्राला कच्चा माल लाचा पुरवठा होत असतो. भारतातील कापड गिरण्या, ताग गिरण्या, साखर कारखाने ,तेल गिरण्या ,चहा कंपन्या, रबर उद्योग इत्यादींना कच्च्या मालाचा पुरवठा करण्याचे काम प्रशिक्षण करते. त्याचबरोबर इतर कागद निर्मिती उद्योग, कातडी उद्योग ,काडीपेटी उद्योग, इत्यादी कृषी क्षेत्रावरच कच्च्या मालाच्या पुरवठ्यासाठी अवलंबून असतात.

1) भांडवल निर्मिती :-

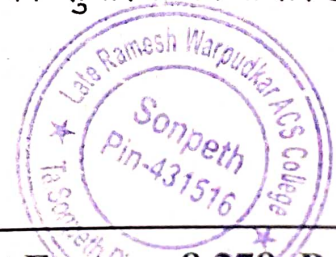
आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत आणि उत्पादन वाढीच्या युवा रचनेत भांडवल हा घटक अत्यंत महत्त्वपूर्ण असतो. आर्थिक विकासाची प्रक्रिया ही भांडवल निर्मितीवर अवलंबून असते. भांडवल निर्मितीचा दर मोठ्या प्रमाणात वाढल्याशिवाय देशाचा आर्थिक विकास होत नसतो. भारतात कृषी क्षेत्र हे एक मोठे क्षेत्र असल्यामुळे भांडवल निर्मितीत या क्षेत्राचा मोठा सहभाग असतो जर कृषी क्षेत्रात पुरेशा प्रमाणात भांडवल निर्मिती झाली नाही तर आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होतो. भारतात अलीकडील काळात शेतीला व्यवसायिक स्वरूप प्राप्त झाल्यामुळे तसेच कृषी क्षेत्रातील उत्पादकतेचे प्रमाण वाढत असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढत आहे व त्यामुळे बचतीचे प्रमाण वाढते या बचतीचा वापर भांडवल निर्मितीसाठी केला जातो.

2) देशाच्या आर्थिक नियोजनासाठी :-

भारतातील एकूण वाहतुकीत कृषी वस्तूंची वाहतूक मोठ्या प्रमाणात आहे देशात चांगला पाऊस व चांगले वारामानाच्या काळात शेतकऱ्यांची उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात वाढते त्यामुळे औद्योगिक वस्तूंची व सेवांची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढते म्हणजेच कृषी क्षेत्रात तिची परिस्थिती असेल तर एकंदरीत भारतीय अर्थव्यवस्थेत तिची वातावरण असते. देशातील कृषी क्षेत्रातील वृद्धीचा प्रत्यक्ष परिणाम दारिद्र्य निर्मूलनावर होतो. तसेच कृषी क्षेत्राच्या किंमत वाढण्याचा परिणाम हा देशातील सर्वसाधारण किंमत पातळीवर होतो.

भारतात कृषी क्षेत्रात झालेले बदल

नरेंद्र मोदी यांच्या सूचनेनुसार कृषी क्षेत्रात अमुलाग्र बदल करण्यासाठी सर्व कस अजेंडा तयार करण्यात आला असून राज्य सरकारांना सोबत घेऊन कृषी सुधारणावर काम केले जात आहे. नीती आयोगाने म्हटले की 2022 पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे उद्दिष्ट केंद्र सरकारने निश्चित केले आहे. त्यासाठी पहिल्यांदा कृषी बाजारपेठ सुधारणा राबविण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. या मुद्द्यावर नीती आयोग राज्य सरकारांना सोबत घेऊन काम करित आहे. बाजार सुधारणा शिवाय कंत्राटी शेती ऑनलाईन हजीर व्यवहार तसेच वायदे व्यवहार या मुद्द्यावरही काम केले जात आहे. खाजगी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. 1991 मध्ये भारतात उदारीकरणास प्रारंभ झाला. मात्र अन्य क्षेत्रात जशी उदारीकरण झाले तसे ते कृषी क्षेत्रात झाले नाही. आता कृषी क्षेत्रातही प्रक्रिया सुरू करण्याच्या सूचना देण्यात आले आहे. कृषी क्षेत्रातील नियमात सुधारणा अत्यंत धीम्या किचकट पण परिपूर्ण आहेत. खाजगी क्षेत्राने कृषीमधील संरचनात्मक उभारणी आणि शीतग्रहाची यात गुंतवणूक करावी यासाठी प्रयत्नशील आहे. सुधारणांच्या पहिल्या टप्प्यात कंत्राटी शेतीला प्रोत्साहन देण्यात येत आहे. त्यासाठी नीती आयोगाने कृषी मंत्रालय या दोघांनीही आदर्श कायद्याचा आराखडा तयार केला आहे. प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी उत्पादन व सेवा क्षेत्रांचा समावेश असतो. जागतिक पातळीवर आपल्या देशाला विकसित अर्थव्यवस्था म्हणून नाव मिळवायचे असेल तर कृषी व उत्पादन क्षेत्राला योग्य चालना दिली पाहिजे. सेवा क्षेत्रांचा विकास होत असला तरी दीर्घकालीन रोजगार निर्मितीसाठी शेती व उत्पादन क्षेत्र महत्त्वाचे आहे. कोरोनामुळे उध्वस्त झालेले अर्थव्यवस्था पूर्वरत रुळावर येत असताना आपल्या अर्थव्यवस्थेत तुलनात्मक दृष्ट्या सेवा क्षेत्राचा विस्तार मोठ्या प्रमाणावर होताना दिसत आहे. शहरी व ग्रामीण भागातील तरुणांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी सेवा क्षेत्राचा विकास हा फार महत्त्वाचा हातभार लागणार आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेला खऱ्या अर्थाने चालना त्यांना देण्यासाठी आगामी 25 वर्षांमध्ये विकसित अर्थव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी कृषी व उत्पादन क्षेत्रावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. त्यासाठी या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये आर्थिक सुधारणा केल्या तर अर्थव्यवस्थेचा समतोल साधला जाऊन देशातील विविध समस्यांची सोडू शकते.

1) जलसिंचनातील सुधारणा :-

सध्या देशात पिण्याचे पाणी मुबलक प्रमाणावर उपलब्ध नाही. शेती उद्योग यांची पाण्याची मागणी पूर्ण करणे अवघड बनत जात आहे. येत्या काही वर्षात पाण्याची वाढती मागणी आणि उपलब्ध साठा या तफावत वाढत जाणार आहे. त्यामुळे उपलब्ध पाणी साठ्याची योग्य नियोजन करणे महत्वाचे आहे. भारतात गुजरात मध्ये शेतीसाठी लहान बांधणी बांधण्यात आले होते. चौदाव्या शतकात यमुना नदीवर कॅनल बांधण्यात आले होते. त्यानंतर ब्रिटिश काळात पहिले जंक्शन आयोग स्थापन करण्यात आला होता. स्वातंत्र्यानंतर सिंचनाचे विकासासाठी सरकारकडून सातत्याने प्रयत्न करण्यात आले. यामध्ये नदी खोरे विकासासाठी सवतंत्र संस्था सुरू करण्यात आल्या. या संस्थांच्या स्थापनेबरोबर पाण्याच्या बाबतीत देखील कायदे तयार करण्यात आले.

2) हरित क्रांती :-

भारतात अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ घडून आणण्यासाठी शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार 1960 मध्ये करण्यात आला. या काळात शेती विषयक जे धोरण स्वीकारण्यात आले त्यालाच हरित क्रांती असे म्हणतात. भारतात शेतीचे उत्पादन आणि उत्पादकता यामध्ये वाढ करून भारतीय अर्थव्यवस्थेला अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्णता प्राप्त करण्यासाठी पारंपारिक शेतीचे नव्या शेती पद्धती रूपांतर करणे या महत्त्वपूर्ण उद्देशाने देशात हरित क्रांती अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानली जाते. हरित क्रांतीमुळे सुधारित बी-बीयाणांचा वापर, आधुनिक रासायनिक खतांचा वापर, सुधारित कीटकनाशकांचा वापर, सिंचन सुविधांचा विस्तार, बहुपीक पद्धती, यांत्रिकीकरण, कृषि पुरवठ्यांच्या सुविधा इत्यादीचा समावेश हरितक्रांतीमध्ये होतो.

3) उत्पादन व कृषी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक :-

अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पादन व कृषी या दोन क्षेत्रातील गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर लागते. या क्षेत्रातील गुंतवणूक करण्याबाबत केंद्र सरकारवर खूप मर्यादा आहेत. स्वातंत्र्यानंतरच्या काळात काही दशकामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर झाली. त्याची उत्पादने ग्राहकांना वाजवी किमतीत मिळाली परंतु त्याची कार्यक्षमता राजकीय हस्तक्षेप, कामगार संघटनांचे मक्तेदारी यामुळे बरेच उद्योग आजारी पडले. तोट्यात गेले. 1990 मध्ये स्वीकारलेल्या खुल्या अर्थव्यवस्थेत खाजगीकरणाचा नारा देण्यात आला यामुळे देशांमध्ये रोजगार निर्मिती चांगली झाली परंतु आजवर सत्तेवर आलेल्या सर्व राजकीय पक्षांनी या प्रक्रियेत हात दोन घेतले. भ्रष्टाचार हाच शिष्टाचार झाला कामगार कायद्यामध्ये सुधारणा होऊ नये, उत्पादन क्षेत्राचा विकास खऱ्या अर्थाने झाला नाही. देशाची एकूण बाजार लक्षात घेता मागणी व पुरवठा यांच्या सतत वाढ झाली.

4) शेती संशोधन :-

राष्ट्रीय शेती संशोधन समिती मार्फत तसेच कृषी विद्यापीठ व इतर संस्था यांच्यामार्फत शेती संशोधन केले जाऊ वेगवेगळ्या पिकाकरिता उच्च उत्पादन देणाऱ्या विविध जातीची बी बियाणे यावरही संशोधन केले जाते. याबाबत चांगला यश प्राप्त झाले आहे. इतर पिकाबाबतही असे प्रयत्न आवश्यक आहेत. मातीची गुणवत्ता मृदा संधारण पिकांना पुरवठा करणे पिकांचे रोग व शेती इत्यादी बाबत वेगवेगळे प्रादेशिक केंद्रात मोठ्या प्रमाणात संशोधनात्मक चाचण्या आवश्यक आहे.

4) अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना मदत :-

शेळ्या मेंढ्या पालन, कुक्कुटपालन, वराह पालन, मच्छी पालन असे विविध व्यवसाय ग्रामीण अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना देता येतात. अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या रिकाम्या हाताने उत्पादक रोजगार मिळवण्यासाठी शासनाने प्रयत्न करायला हवे. चीनमध्ये शेतकऱ्यांच्या शेतांचे क्षेत्रफळ दीड एकर एवढी मर्यादित त्यामुळे तेथील शेतकऱ्यांच्या रिकाम्या हाताने काम मिळावे म्हणून टाऊन अँड व्हिलेज इंडस्ट्रीज संघटित करणे शासनाने पुढाकार घेतला. महाराष्ट्रात एक हेक्टर क्षेत्रावर एका हंगामात पीक घेणाऱ्या शेतकऱ्याला केवळ 40

दिवस काम उपलब्ध होते. यामुळे शेतकऱ्यांच्या रिकाम्या हाताने उत्पादक काम मिळवून देण्यासाठी शासकीय पातळीवर प्रयत्न सुरू करण्याची गरज आहे. तरच त्यांना चांगले दिवस येतील याचा विचार करणे महत्वाचे आहे.

5) आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यावर भर देण्यात यावा :-

पारंपारिक पद्धतीने शेती केल्यामुळे कृषी क्षेत्रातील गुणवत्तेचा परिपूर्ण वापर होत नाही. शेती करण्याच्या पारंपारिक पद्धती ऐवजी आधुनिक शेती तंत्रावर भर देण्यात यावा. यंत्राच्या साहाय्याने शेती केल्यामुळे कमी श्रमात व कमी वेळेत कृषी कार्य पूर्ण करता येते. शेती कार्यासाठी सुधारित अवजारांचा वापर करण्यावरही भर दिला पाहिजे. सुधारित अवजारे कमीत कमी किमतीत मिळत असून शेतकऱ्यांना याची माहिती नसल्या कारणामुळे त्याची खरेदी करता येत नाही. उदाहरणार्थ पिकात्ता खत देण्यासाठी द्रवरूप खत देण्याचे यंत्र, शेंगा फोडणीचे यंत्र, अंतर मशागतीसाठी व पेरणीच्या कामासाठी औजार वाहक यंत्र इत्यादी यामुळे शेती उत्पादकता वाढविण्यासाठी आधुनिक शेती करण्यास प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

शासनाच्या शेतकऱ्यांच्या हितासाठी विविध योजना

केंद्र व राज्य शासन यांच्या वतीने कृषी क्षेत्राच्या विकासासंदर्भात विविध योजना कार्यरत आहे. शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी पिकाचे संरक्षण करण्यासाठी पिकावरील किड नियंत्रण करण्यासाठी कार्यक्रम आणि प्रयोगशाळांची उभारणी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान व्यापारी पिके अंतर्गत ऊस योजना यांचा यामध्ये समावेश आहे. भारतातील सुमारे 60 टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्षांनी अप्रत्यक्षपणे शेतीवर अवलंबून आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेला बळकट बनविण्यासाठी कृषी क्षेत्राचा एक फार मोठा वाट आहे. केंद्र सरकार आणि महाराष्ट्र सरकार वेळोवेळी शेतीच्या कामातील विविध अडथळे आणि गैर दूर करण्यासाठी योजना राबवीत असतात. शासनाकडून शेतकऱ्यांसाठी विविध योजना सुरू आहेत. या सुरू केलेल्या योजना भारतात राहणाऱ्या सर्व शेतकऱ्यांसाठी चालविल्या जातात. शेतकरी बांधवांची आर्थिक परिस्थिती सारखी नसल्यामुळे काही शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातून चांगले उत्पादन घेता येत असल्यामुळे त्यांना आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणे कठीण होते. अशा समस्या पाहून सरकारने योजना राबवण्यास सुरुवात केली. जेणेकरून या योजनेच्या नाध्यमातून शेतकऱ्यांना चांगली शेती करून चांगले उत्पादन घेता येईल आणि त्यांची आर्थिक स्थिती ही सुधारता येईल.

1) मुख्यमंत्री सौर कृषी पंप योजना :-

महाराष्ट्र शासनाने मुख्यमंत्री सौर कृषी पंप योजना सुरू केली आहे. या योजना शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात सिंचन करण्यासाठी राज्य सरकार मार्फत स्वरूप पंप उपलब्ध करून दिले जातात.

2) कृषी यांत्रिकीकरण योजना :-

महाराष्ट्रात राहणाऱ्या शेतकऱ्यांना शेतीशी संबंधित उपकरणाच्या खरेदीवर 80 टक्के पर्यंत अनुदान मिळू शकते. उपकरणाच्या महागाईमुळे अनेक शेतकरी आवश्यक उपकरणे खरेदी करण्यापासून वंचित राहतात आणि त्यांना पारंपरिक शेतीच करावी लागते. त्यामुळे त्यांचे उत्पादन घडते आणि त्यांचे नुकसान होते. शेतकऱ्यांना कमी श्रमात अधिक पिके घेता यावीत आणि पिकांचे उत्पादन वाढावी यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना कृषी उपक्रम खरेदीला प्रोत्साहन देण्यासाठी अनुदान देण्याचा निर्णय घेतला आहे.

3) पॉली हाऊस सबसिडी योजना:-

सध्याच्या काळात आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी विविध प्रकारचे पत्र्याने झाकलेले घर असते. या घरातील वातावरण विकास बनवून प्रत्येक हंगामात विविध प्रकारच्या भाज्यांचे उत्पादन केले जाते. बाह्य वातावरणाचा पॉली हाऊस वर परिणाम होत नाही. अशा प्रकारे शेती केल्यामुळे नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे शेतकऱ्यांचे नुकसान बऱ्याच प्रमाणात कमी करता येते.

4) पीएम प्रणाम योजना :-

ही केंद्र सरकारची महत्त्वाकांक्षी योजना आहे.सरकारवरील अनुदानाचा बोजा कमी करणे आणि शेतीमधे रासायनिक खतांच्या जागी पर्यायी खतांना प्रोत्साहन देणे हा त्यांचा उद्देश आहे. यामधील सेंद्रिय शेतीतून उत्पाद केलेल्या उत्पादनाच्या मार्केटिंग वरील सरकारने भर दिला आहे त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याचा थेट लाभ मिळू शकतो.

5) नमो शेतकरी महासन्मान निधी योजना :-

शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी केंद्र सरकारकडून किमान सन्मान निधी योजने अंतर्गत लाभार्थी शेतकऱ्यांना एक वर्षात सहा हजार रुपये दिले जातात .याच अनुषंगाने आता महाराष्ट्र सरकारने सुरु केलेल्या नमो शेतकरी महा सन्मान निधी योजनेअंतर्गत शेतकरी बांधवांना एका वर्षात सहा हजार रुपये मिळणार आहेत .

6) राष्ट्रीय कृषी विकास योजना :-

राष्ट्रीय कृषी विकास योजना केंद्र सरकारने 2007 पासून सुरु केली .या योजनेद्वारे कृषी आणि संबंधित क्षेत्रात सर्वांगीण विकास निश्चित केला जाईल. यासाठी राज्य आणि केंद्रशासित प्रदेश त्यांचे कृषी आणि संबंधित क्षेत्र विकास उपक्रम निवडू शकते. या योजनेचा मुख्य उद्देश कृषी आणि क्षेत्राचा विकास करणे आहे. यासाठी कृषी व्यवसाय उद्योजकतेला ज्यांना दिली जाईल. या योजनेतून कृषी क्षेत्रात पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या जाणार आहेत त्यामुळे दर्जेदार निविष्टा साठवून बाजारपेठ सुविधा दिल्या जातील.

7) मागेल त्याला शेततळे शेतकरी योजना :-

महाराष्ट्र राज्यात शेती करणाऱ्या बहुतांश शेतकऱ्यांची पिके पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असतात परंतु काही वेळा अतिवृष्टीमुळे किंवा कमी पावसामुळे शेतकऱ्यांची पिके नष्ट होतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांना योग्य उत्पादन घेता येत नाही आणि त्यामुळेच महाराष्ट्र राज्यातील बहुतांश गरीब शेतकरी आर्थिक परिस्थितीला त्रस्त आहेत. त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी सरकारकडून विविध योजना सुरु केल्या जात आहेत. त्यातील एक म्हणजे मागेल त्याला शेततळे योजनेअंतर्गत शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतात त्याला पन्नास हजार रुपयाची आर्थिक मदत केली जाते.

7) मागेल त्याला विहीर :-

राज्यात पडणाऱ्या नेहमीच्या दुष्काळामुळे ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या शेतीवर परिणाम होतो. शेतकऱ्यांना पिकांच्या उत्पादनासाठी भरपूर सिंचनाची तसेच पाण्याची आवश्यकता असते. सिंचनाशिवाय शेतकऱ्यांची पिके वाळायला लागतात. शेतापर्यंत पाणी न पोहोचणे किंवा सिंचनाची काम करण्यासाठी सिंचनाची साधने खरेदी करणे हे त्याची मुख्य कारण आहेत.दुष्काळग्रस्त परिस्थिती वर मात करण्यासाठी कायमस्वरूपी उपाययोजना करण्यासाठी महाराष्ट्र राज्य सरकारने मागेल त्याला विहीर योजना सुरु केली आहे.

8) शेतमाल तारण योजना :-

शेतकऱ्यांचा शेतमाल योग्य ठिकाणी साठवून जेव्हा चांगला भाव मिळेल त्या वेळेला बाजारात आणणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे .यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतमालासाठी योग्य भाव मिळू शकेल. या योजनेअंतर्गत शेतकरी त्यांचा शेतमाल कृषी उत्पन्न बाजार समितीत तारण ठेवू शकतात व त्याबद्दल बदलल्या चालू हंगामातील शेतकऱ्यांच्या करण्यासाठी कर्ज मिळवू शकतात.

8) प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना :-

दुष्काळामुळे एखाद्या शेतकऱ्याच्या पिकाची नुकसान झाल्यास अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांना विमा संरक्षण देण्याची तरतूद प्रधानमंत्री फसल बीमा योजनेअंतर्गत करण्यात आली आहे. प्रधानमंत्री फसल बीमा योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना 1.8 लाख कोटीच्या रुपयाची विमा दाव्याची रक्कम देण्यात आली आहे. या योजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे जास्तीत जास्त शेतकऱ्यांना लाभ मिळावा नैसर्गिक आपत्तीमुळे झालेले नुकसान भरून काढता यावे.

9) प्रधानमंत्री कृषी शिवाई योजना :-

पिकाला योग्य प्रमाणात पाणी न मिळाल्यास ते खराब होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांनाही मोठ्या प्रमाणात नुकसान पावसामुळे शेतीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. शेतकऱ्यांची ही समस्या लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री कृषी शिवाई ही योजना सुरु केली आहे. या योजनेद्वारे देशातील प्रत्येक शेतापर्यंत पाणी पोहोचण्याचा सरकारचा निर्धार आहे. होणारे शेतीचे नुकसान टाळता येईल.

9) सौर कृषी वाहिनी योजना :-

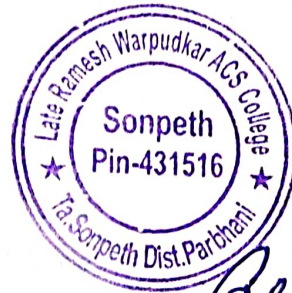
महाराष्ट्र राज्य विद्युत वितरण कंपनी लिमिटेड तर्फे मुख्यमंत्री सौर कृषी वाहिनी योजना सुरु करण्यात आली आहे. सौर कृषी वाहिनी योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र दिन विद्युत वितरण कंपनी लिमिटेड शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनीवर सौर पॅनल बसून दिवसा वीज पूरवून सुमारे दोन ते दहा मेगावॉट क्षमतेचे सौर ऊर्जा प्रकल्प या योजनेअंतर्गत कृषी बहूल भागात उपकेंद्राच्या पाच किलोमीटर परिसरात बांधण्यात येत आहेत.

10) किसान क्रेडिट कार्ड योजना :-

किसान क्रेडिट कार्ड योजनेच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना क्रेडिट कार्ड दिली जातात. याचा उपयोग शेतकरी शेतीसाठी कर्ज घेण्यासाठी करू शकतात त्याचप्रमाणे हे किसान क्रेडिट कार्ड शेतकऱ्यांना एटीएम मधून पैसे काढण्यासाठी उपयोगी पडते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) डॉ. जी. बी. गावंडे : भारतातील कृषी क्षेत्राच्या समस्या आणि उपाय योजना
- 2) डॉ. जयदेवी पवार : कृषी सुधारणा कोठे व कोणत्या
- 3) दैनिक लोकमत न्यूज नेटवर्क दिनांक 14 ऑक्टोबर 2017 कृषी क्षेत्रातील सुधारणांसाठी राज्यांना सोबत घेऊन काम करून नीती आयोगाची माहिती

PRINCIPAL

Late Ramesh Warpudkar (ACS)
College, Sonpeth Dist. Parbhani